

B130
5

बी. १३०
५

ॐ

ॐ
ॐ
ॐ

रभ्यसमाधि
ॐ शंकर
भाष्यदीतीया व्यायवप्रतिः।

X
X

ॐ
ॐ

रणनिमित्तं भवति पर्जन्यः न स्य सति पर्जन्ये रसपुष्पाफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायेते नाप्यसंस्तुस्ववीजेषु। एवं जीवकृतप्रय
 त्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति स्मिष्यते। ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य परायत्ने कर्तृत्वमोपपद्यते। नैकाशः परायत्ने
 पितृकर्तृत्वे करोत्येव जीवः श्रुत्वं तं हितमीश्वरः कारयति। अपि बह्वर्थात् प्रयत्नमपेक्षोक्तं। कारयति प्रवृत्तं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमका
 रयदित्यन्नादिचासंसारस्यानवद्यं कथं पुनरवगम्यते। कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादित्यह एव
 स्वर्गकामोयजेत ब्राह्मणेन हंतव्य इत्येवं जातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य जायेयर्थं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। ईश्वर
 एव हि विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येतात्तत्परतं ज्ञत्वा जीवस्य तथा विहितकारिणमप्यनर्थं न संसृजेत्। प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थं
 न ततश्चाप्राप्त्याप्यस्यास्तत्तयात् ईश्वरस्य नात्तं नानपेक्षत्वे लौकिके कस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं स्यात्। तथा देशकालनिमित्ता
 नां पूर्वोक्तदोषप्रसंगस्येवं जातीयकंदोषा जातमादिग्रहणं न दर्शयति ॥ ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथावापि दाशकितवा
 दित्वमधीयत एके ॥ ॥ जीवेश्वरयो ररूपकार्योपकारकभावउक्तः स यत्संबद्धयोरेव दृष्टो लोके यथास्वामिभृत्ययो र्यथावा
 निविस्फुल्लिङ्गयोस्तत्तज्जीवेश्वरयो रपि उपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात्किं स्वामिभृत्यवसंबंध आहोस्वित् अग्नि
 विस्फुल्लिङ्गवत् इत्यस्या विविक्तिसायां मनियमे वा प्राप्नोति। अथवा स्वामिभृत्यप्रकारे लोवेशि जीशितव्यभावस्य प्रसि
 द्धत्वात्तद्विधेव संबंध इति प्राप्नोति अतो भवति अंश इति जीवेश्वरस्यांशोऽपि विदुर्महति यथाग्नेर्विस्फुर्य अंश एव अं

किं गा ५९

प ३

नो

वि ४

६६

शः जहनि वयं बस्य मुखे शः संभवति। कस्मात्पुनर्तिरवयवत्वात् स एव न भवति। नान्याप्यपदेशात् सो नैष्टव्यः। स विजिज्ञासितव्यः
 एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति यथा सन्निति वन्य आमानमंतरायमयतीति चैवं ज्ञातीयको भेदनिर्देशो न सति भेदे युज्यते। ननु वायं ना
 माप्यपदेशः सुतरां स्त्वामिच्छत्यस्य रूपेण युज्येत इति अत आह न्यायावापीति न य नानाव्यपदेशादेव केवलं दशत्वप्रतिपत्तिः किंत
 हि अन्यथा न्यपदेशो भवति अज्ञानात् तस्य प्रतिपादकः तथा ह्येकैका धि नोदाशक्तिवादि भावं वृत्तण आसनीति आथर्वणिकाः
 वृत्त सत्त्वे बलदाश वृत्तदासा वृत्तेनैकैकत्वा उत इत्यादिना दशाय एते केवर्ताः प्रसिद्धाः ये वामीदासाः स्यामि ध्यामानमुपदेश
 यंतियेवान्यैकित्वाद्युतकृतः ते सर्वे ब्रह्मेवेति। निहीनत्वेन दाहरणेन सर्वेषामेव नाम रूपकृतकार्यकरणसंघातप्रविष्टानां जी
 वानां ब्रह्मत्वमाह तथा न्यत्र ब्रह्म प्रक्रियायां अयमेवार्थः प्रपंच्यते त्वं स्त्री चं पुमान् सितं कुमार उत वा ऊमार ॥ चं जीर्णो दंडेन वं च
 सितं ज्ञातो भवसि विम्वतो मुख इति। सर्वाणि रूपाणि विविच्य धीरो नामानि कृत्या भिदं न्यदास्ते इति वानान्यो तोस्ति इष्टेत्यादि ६६
 प्रतिभ्य आस्यार्थस्य सिद्धिः। वैतन्यं वा विशिष्टं जीवे चरयो र्यथाग्निविस्पुलिंगयो रौ स्यं अतो भेदा भेदावगमाभ्यामंशत्वाव
 गमः ॥ मंत्रवर्णात् ॥ ॥ मंत्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति। तावानस्य महिमा तोऽया यांश्च प्ररुषः। पादोऽप्यविम्वान्ता निरिपाद
 स्यात्तद्वितीति ॥ अत्र भूतशब्देन जीव प्रधाना निरुणा वरजंगमानि निर्दिशति। अहिसं सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्य इति ज
 योगात् अंशपादो भाग इति चोपतिरं तस्मादप्यंशत्वावगमः उत श्वांशत्वावगमः ॥ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ अथर्व ईश्वर गीतासु
 कुतस्तु श्वांशत्वावगमः ३ न

दुःखेन ७

पिबे चरंशत्वं जीवस्य स्मर्यते मने वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनं इति तस्मादयं शब्दावगमः ॥ यत्कर्मस्याभिरत्यादिष्वे
शित्री शितव्यं भावो लोके गच्छति ॥ यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्रात्वं शंतिं शितव्यं मिश्री शितव्यं भावश्च निश्चीयते नि
रतिशयोपाधिसंपन्नश्चरौ निहीनो पाधिसंपन्ना जीवान् प्रशास्तीति न किं विधिप्रतिषिध्यते ॥ अत्राह ननु जीवस्य चरंश
त्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखोपशान्तेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखत्वं स्याद्यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमांगगतेन दुःखेनांशिनो
देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् ततश्च तन्नामानां महत्तदं दुःखमाप्नुयात् ॥ अतोपरं पूर्वावस्थः संसार एवास्ति तिसम्यक् दर्शनार्थक्य
प्रसंगः स्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ अत्राह शादिवन्नेवं परः ॥ यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति तेनैवं पर ईश्वरो नुभवतीति प्रतिजानीम
हे ॥ जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहात्मभावमिव गत्वा तस्मिन्नेन दुःखमहमित्यविद्याकृतं दुःखोपशान्तेनाभिमानं न्यते नैव मीश्वरस्य दे
हाद्यात्मत्वाद्दुःखाभिमानो वास्ति जीवस्याप्यविद्याकृतनामरूपमिदं तदेहं दद्याद्युपाध्यविवेकत्रयमभिनिमित्त एव दुःखाभिमा
नो ननु पारमार्थिकोऽस्ति यथा वस्य देहगतं हारुद्येदादिभिर्मिथै दुःखं तदभिमानात् ॥ अत्रोच्यते ॥ यथा नुभवति तथा पुत्रमिच्छादिगोचरमपि
दुःखं तदभिमानात् ॥ यथा नुभवति अहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमिच्छेवंस्ते हवशो न पुत्रमित्रादिभ्यो निर्विषेण मानः ततश्च नि
श्चितमेतदवगम्यते मिथ्याभिमानत्रयमभिनिमित्त एव दुःखानुभव इति व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते ॥ अत्रोच्यते ॥ मित्रादिमस्तु बहु
उपविष्टेषु तसंबंधाभिमानि विहितरेषु वपुषो मृतो मित्रं मृतमित्येवमाद्योपि ते येषामेव पुत्रमित्रादिमानस्तेषां च तन्निमित्तं

दिममः तथा २ मे ९
त्वा ९

दुःखं तदप्यतेनाभिमानहीनानां परिवाजकानां। अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थं वत्सुहृदं किमुत विषयशून्यादात्म
नान्यदस्त्वं तरो मपश्यतो नियमैतन्यमात्रस्वरूपस्येति तस्मात्तनास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः। प्रकाशादिवदिति निदर्शनो
पन्यासः यथा प्रकाशः सौरभ्यां दमसो वा विद्यया प्यवतिष्ठमानो गुल्या घपाधिसंबंधात्तेषु स्रज्जुक्तादितावत्प्रतिमानेषु न
द्रावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्रावप्रतिपद्यते यथा वा काशो ब्रह्मादिषु गच्छसु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमा
र्थतो गच्छति। यथा चोद्देशवादि कंपनात् तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कंपमानेऽपि न तद्वा-सूर्यः कंपते। एवमविद्याप्रत्ययपस्थापिते
बुद्ध्या घपहिते जीवाभ्यंशे दुःखायमानेऽपि न तद्वा नीचरो दुःखाय तज्जीवस्यापि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तं तथा च विद्यानि
जीवजावत्कदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयति वेदवादास्तत्रैव मसीत्यवेमादयः। तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमा
त्मनो दुःखित्वप्रसंगः॥ ॥ स्मरंति॥ स्मरंति च व्यासादयो न जैवेन दुःखेन परमात्मा दुःखाय त इति। तत्र यः परमात्मा हि स नित्या
निर्गुणः स्मृतः। न लिप्यते कलैश्चापि पद्मपत्रमिवांशुसः। कर्मोच्चात्तपरो यो सौमो क्षबधैः स युज्यते। स सप्तदशकेनापिराशि
ना युज्यते पुनरिति। वशाद्वा समामनंति चेति वाक्यशेषः। तयो रन्यः पिप्यत्वं स्वादृत्य न भ्रमन्योऽभिवाकशीति। एकस्तथा सर्व
भूतो तस्मान्नालिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति वा। अत्राह यदि तर्ह्येक एव सर्वेषां भूतानां मं नरात्मा स्यात्कथमनुशापदि
हारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति। ननु बांशो जीव ईश्वरस्यैकं तद्देहाच्च अनुशापदिहारौ तदाश्रयाव्यतिकीर्णोपप

विद्यानि
मि ६७

द्यते किमत्र योद्यते इति। उच्यते। नैतदेव मनःशतमपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः। अतः प्रतिपादयन्ति तच्छृणुत देवानुग्रावि
शन्तौ न्योतोस्ति द्रष्टव्यः। सम्यक्मात्रोति यद्देवानेव पश्यन्ति तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मीत्येवं ज्ञानीयकाः। ननु भेदाच्चेदावगमा
भ्यां भेदात्वं प्रसिद्धं तत्सुक्तं। त्वादेतदेव यद्यभावपि भेदाच्चेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्यातां। अत्रेदं वत्त्वत्र प्रतिपिपादयि
षितो ब्रह्मा मता प्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः। स्वभावप्राप्तस्तत्त्वे दोषो न दृश्यते न च निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽपि जीवसंभवतीत्यु
क्तं। तस्यात्पर एवैकः सर्वे प्राप्नुतानां अंतरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्यानुशापरिहारोपपत्तिः। तांश्च मनः॥ ॥ अ
मीयं पशुं संशययेदित्यनुज्ञान हि स्यात्सर्वान् भूतान् जीति परिहारः। एवं लोके केचिन्मित्रमुपसेवितव्यं इत्यनुज्ञाशत्रुः परिहृत
व्यश्चि परिहार एव प्रकारावनुशापरिहारो एकत्वेऽप्यामनोदेहसंबंधात् स्यात्तादेहैः संबन्धो देहसंबन्धः कः पुनर्देहसंबन्धः
देहादिरयं संबन्धो नो ह भवेत्। यामनिविपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः। दृष्टव्यं सा सर्वशक्तिनां अहं गच्छाम्यहं मा गच्छाम्यहं मय्यहं मनो
हं पंडितो हं गुरु इत्येवं मात्मिका। न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादभ्यनिवारकमस्ति प्राक् सम्यक् दर्शनात्। ततैषां चान्तिः सर्वजं
पुतदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्यपाधिसंबन्धकत्वादिशेषादेकात्म्याभ्युपगमेऽपि अनुशापरिहाराववकल्येते। सम्यग्दर्श
नस्तर्हि अनुशापरिहारानर्थक्यं प्राप्तं। न तस्य कृतार्थवान्नियोऽयत्वा नुपपत्तेः। हेयो पादे ययो हि नियोऽप्योनियोक्तव्यः

स्यात्तन्मनस्त्वतिरिक्तं हेतुमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन्कथं नियोऽयेत न चात्मानं न्येव नियोऽभ्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नि-
 योऽभ्यत्नमिति वेत्तुं न तत्सह तत्वात्तिमानात् । स संन्यतिरेकदर्शिनो नियोऽभ्यत्नं तथापि व्योमादिव देहाद्यसंहतत्वं मपश्यत ए-
 वात्मनो नियोऽभ्यत्नमिति न हि देहाद्यसंहतत्वं दर्शिनः कश्चिदपि नियो गोदृष्टः । किमु नैकात्म्यदर्शिनः । न च नियो गाभावात्स-
 ल्यदर्शिनो यथेष्टवेष्टाप्रसंगः सर्वत्रात्तिमानस्यैव प्रवर्तकत्वादत्तिमानात्तावात्सल्यस्य दर्शिनः । तस्माद्देहसंबन्धादेवानु-
 शापरिहारोऽभ्योतिरादिवत् । यथाऽभ्योतिष एकत्वेऽप्यग्निश्च व्याप्य परिह्रियते । नेतरो यथा वप्रकाशः एकस्यापि स विनुरमेधाप्र-
 देशसंबन्धः परिह्रियते नेतरः शुविभूतिप्रतिष्ठः तथा भूमाः प्रदेशाः बहुवैदूय्यदय उपादीयं तेभ्योऽपि संतो नरकलेवरा-
 दयः परिह्रियंते तथा मूर्चपुरीषंगवोपेविभूतया परिगृह्यते तदेव जात्यंतरे परिवर्त्यते न द्वयः ॥ असंततेश्चाव्यतिकरः ॥
 स्यातां तावन्नामानुशापरिहो एकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् । यस्त्वयं कर्मफलसंबन्धः सर्वकात्याभ्यपगमेव्य-
 तिकीर्णं तत्त्वाभ्येकत्वादिति वेत्तुं नैव देवमसंततः । न हि कर्तुं नोक्तुं चात्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबन्धोऽस्ति उपाधितं शोदि-
 जीवइत्युक्तमुपाधुयंसंतानाच्च नास्ति जीवसंतानः ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥ ॥ आभास ए-
 व ॥ आभास एवैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तयो न स एव सा सान्नापि वस्त्वरं अतश्च यथानैक-
 स्मिन् जलसूर्यके कं पमाने जलसूर्यकांतरं कं पते एव नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसंबन्धिर्न । जीवांतरस्य तत्संबन्धः एवम-
 व्यतिकरः एव कर्मफलयोगाभासस्य वा विद्याकृतत्वात्तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वात्ततोपपत्तिः । अतस्तद्देहासेन व-

व३

६६

पारमार्थिकस्य ब्रह्मभावस्योपदेशोपपत्तिः। येषां तु बहव आत्मानस्ते वसर्वे सर्वगतस्तेषामेवैष व्यतिः करः प्राप्नोति कथं बहवो
 विभवश्चात्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपाभिर्गुणानिरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसिद्धिरितिसा-
 रव्याः सति बहुले विभुले च पटुं द्रव्यादि समानां द्वयमात्रस्वरूपाः स्वतो वेतना आत्मानस्तदुपकरणविवाणनिमनां स्य वेतना
 नितव आत्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगान्न वेदयादयो वैशेषिक आत्मगुणाऽत्यद्यं ते ते वा व्यतिकरेण प्रत्येकमास सुस-
 मवयंति। स संसारस्तेषां नवानां मायगुणानामसंतापुत्पादो मोक्ष इति काणादास्तत्र सांख्यानां तावद्वैतन्यस्वरूपत्वात् सर्वा-
 त्मनां सन्निधानाद्यविशेषात् त्वेकस्य सुखदुःखसंबन्धे सर्वेषां सुखदुःखसंबन्धः प्राप्नोति। स्यादेतद्विधानप्रवृत्तेः प्रकृषके
 वल्यार्थत्वात् व्यवस्थाभविष्यति अन्यथा हि स्वविस्तृतिरव्यापनार्थी प्रधानप्रवृत्तिः स्यात्तत्तु चानिमोक्षप्रसज्येतीति नेत-
 त्सारं न स न सित न धित सिद्धि निबंधना व्यवस्थाशक्या विज्ञातु उपपत्त्या तु कया विद्यवस्थे येत सत्या पुनरुपपत्तौ कामं
 मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं प्राप्नोति तुल्यवस्थादेत्वात्वात् व्यतिकरः काणादानामपि यदेकेनात्मना मनः संयुज्यते
 तदात्मांतरैरपि नांतरीयकः संबन्धः स्यात्सन्निधानाद्यविशेषात्। ततश्च देत्वविशेषात् कलाविशेषः इति कस्यात्मनः सुखदुःख-
 स्वसंयोगे सर्वात्मना मेव समानं सुखदुःखं प्रसज्यते। स्यादेतददृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति नेत्याह। अदृष्टानियम-
 त्। बहुधा तस्य सर्वगतैषु प्रतिशरीरं वा स्यात्तत्राविशेषणसन्निहितेषु मनोवाक्यायैर्धर्माधर्मैर्लक्षणैर्दृष्टमुपाज्यते।
 सांख्यानां तावत्तदनात्म समवायि प्रधानवर्ति प्रज्ञानसाधारणान् प्रसात्म सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते।

मि ३

स्याप्य १

दि ५

६९

काणादनामपि पूर्ववत्साधारणेनात्मनः संयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्यैवात्मन इदमदृष्टमिति विषमहेत्वभावादेव दोषः स्यात्
 एतदहमिदं फलं प्राप्नुवानि इदं परिहराणि इत्थं प्रयते इच्छंकरवाणी सेवं विधा अभिस्वध्यादयः प्रयात्मं प्रवर्त्तमाना अदृष्टस्यात्म
 नां वस्त्वस्यां भावं नियस्यंतीति नेत्याह ॥ ॥ असि संख्यादिष्वपि यैवां ॥ असि संख्यादीनामपि साधारणेनैवात्मनः संयोगेन सर्वा
 त्मसन्निधौ क्रियमाणानां नियन्त्र हेतुत्वानुपपत्तेरुक्त दोषानुपगम एव ॥ ॥ प्रदेशादिति येनातर्भावात् ॥ अथोच्येत किंचित्तु
 प्यात्मनः शरीरजातिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावधि न्न एवात्मप्रदेशो भविष्यत्यतः प्रदेशकताव्यवस्था असि संख्यादीनां अदृष्ट
 स्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति दपि नोपपद्यते कस्यादंतर्भावादिभूत्वा विभोषां सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेषु अंतर्भवतितत्र न
 वैशेषिकः शरीरावधि न्नोप्यात्मप्रदेशः शक्यः कल्पयितुं कल्पमानोपपत्तिः प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न
 पारमार्थिकं कार्यं नियंतुं शक्नोति शरीरमपि सर्वात्मसन्निधौ उत्पद्यमानमस्यात्मनो नेतरेषां भित्तिनियं तुं शक्यं प्रदेशवि
 शेषाभ्युपगमेपि बहुयोराल्मनोस्तमानसुखदुःखभाजोः कदाचिदेकैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात्समानप्रदेश
 स्यापि बहुयोराल्मनोरदृष्टस्य संभवात्तथा हि देवदत्तै यस्मिन् प्रदेशे सुखं दुःखमन्तत्तस्माद्देशादपक्रांतेतच्छरीरे यज्ञ
 दत्तशरीरे च तं देशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्येत स न स्यात् यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समान
 प्रदेशमदृष्टं न स्यात् स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसंगश्च प्रदेशवादिनः स्याद्ब्रह्मणादिशरीरप्रदेशे दृष्टमिष्यतेः प्रदेशांतवर्त्ति
 ताश्च स्वर्गाद्युपभोगस्य सर्वगतत्वा नुपपत्तिश्च बहुनामात्मनां दृष्टांतर्भावात् । वदतावत्तु केवलं समानप्रदेशाश्च

म ३

६९

प्र ४

व ४

तिरुपादय इति चेन्न तेषामपि धर्म्ये शोभा भेदात् लक्षण भेदाच्च न वरुना मास नो लक्षण भेदोक्तिर्यत् विशेषवशाद् देशे
 पत्तिरिति चेन्न भेदकल्पना या अंत्यविशेषकल्पनाया येतरेतरावयत्वात् आकाशादीनामपि विधुत्वं ब्रह्मवादिनो सिद्धे
 कार्यत्वात् फलपगमात् तस्मादात्मैकत्वपक्षे सर्वेतेषां भाव इति सिद्धं ॥ ७॥ ॥ इति श्रीशारीरक भिमोसा साधु शंकराक्षगव
 तादृतो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७॥ ॥ श्रीऋषं बाननाय नमः ॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ तत्प्राणाः ॥ विषय
 दिविषयः इति विप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परित्यक्त्यर्थेनेहानी प्राणविषयः परिकीर्यते ॥ तत्र तावत्तेजो ह्यनते तितस्मात् त
 दा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति चेन्नमादिष्टत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नास्तीति चेत् क्विन्वानुत्पत्तिरेवैषा
 म्नायते असः हाश्च मग्र आसीत् तदा कुः किं तदसुदासीदित्युच्यते वाव ते ग्रेऽसदासीत् तदा कुः के ते भवय इति प्राणावाक्यं
 नैष य इत्यत्र प्रागुच्यते प्राणानां सङ्कावश्रवणादन्यैः प्राणानामुत्पत्तिः पद्यते यथाग्नेः सुद्राविस्तु किं वाक्यं वरत्येवमेव तस्मा
 दात्मनः सर्वे प्राणा इति एव स्मात्तायते प्राणो मनः सर्वे इत्यादि विवेकिसत्तप्राणाः सवन्ति तस्मादिति सप्राणमस्त्वन्नप्राणात्
 अहंस्वंबाधुः शोतिरापः एथिर्वीदियं मनो नमिति चेन्नमादिषु प्रदेशेषु तत्र तत्र क्रति विप्रतिषेधादन्यतरनिर्धारणभा
 रणानिरूपणाद्वा प्रतिपत्तिः प्राप्नोति अथवा प्रागुच्यते सङ्कावश्रवणात्तौ प्राणानामुत्पत्तिश्चुतिरिति प्राप्नोति अ
 तश्च पठति तथा प्राणा इति कथं पुनरत्र तथेति अक्षराः तु लोम्यं प्रकृतौ यमाना सावा सर्वगतात्मवकुलं वादिदृष्ट
 णमतीतानां तरपादां तेषां ततो बन्नापमानं संभवति सादृश्याभावात्सादृश्ये हि सत्यपमानं स्याद्यथा सिंहः त

थाबलवर्मेति। अहमसाम्यप्रतिपादनार्थमिति व्यक्तयेत। यथा ह्यस्य सर्वाः संनिधौ उत्पद्यमानस्यानियतत्वेवंप्रा
 णानामपि सर्वाः संनिधौ प्रतिअनियतत्वेमिति तदपि देहा नियमेनैवोक्तं चासु नरुक्तं भवेत्। नवजीवेन प्राणा उप
 मीयेरन्। सिंहो तत्रो धाज्जीवत्यस्य नृसन्तिसख्याता प्राणानां रूपातिर्या र्या सिता। तस्मात्तथैव सर्वं हि विप्रति
 सातिनं उदाहृणोपात्तेनाथपमानेन संबन्धोपपत्तेः अत्र प्राणोत्पत्तिर्वादिवाक्यभातमुदाहरणमस्मादात्मनः सर्वं
 प्राणाः सर्वलोकाः सर्वदेवाः सर्वाणि भूतानि व्यक्त्युरेतेत्येवंजातीयकं तत्र यथा लोकादयः परस्माद्भ्रूलोः इत्यर्थ
 ते तथा प्राणा अपीत्यर्थः। तथैव तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च त्वं वायुर्जोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी
 त्येवमादिष्वपि स्वादिव प्राणानामुत्पत्तिरिति दृष्टव्या। भयवापानव्यापन्नतद्वदित्येवमादिषु व्यवहितोपमाय संबन्धः (७०)
 स्याथात्रितलाद्यथातीतानंतरपादोक्तविषयादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधियातास्तथा प्राणा अपि प
 रस्य ब्रह्मणो विकारा इतियोजयितव्यं कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः श्रुतं च मेव ननु के पु विवक्ष्यते स पु प्राणानां
 मुत्पत्तिर्न श्रूयते इत्युक्तं। तदुक्तं प्रदेशांतरे पु अत्रान्नैकविदस्य वणमन्यत्र अतं निवर्तयेदुमु सह ते तस्मात्क्र
 तत्त्वविशेषादाकाशादिव प्राणा अप्युत्पद्यन्ते इति सूक्तं॥ ॥ गौण्यसंभवात्॥ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रायुत्पत्तेः सदावश्व
 णाजोष्मी प्राणानामुत्पत्तिरिति तत्प्रत्याह गौण्यं संभवादिति गौण्यात्संभवो गौण्यसंभवः नाहि प्राणा हि १
 ना मुत्पत्तिरिति गौणी संभवति प्रतिज्ञाहानि प्रसंगात् कस्मिन्नुत्तमवो विज्ञाते सर्वं मिदं विज्ञातं भवतीति हि १

दावु ५
 दि ४

कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिशायत साधनायेदमाग्रायेते एतस्माज्जायते प्राण इत्यादि सायप्रतिशयाणादे समस्त
 स्य जगतो ब्रह्मविष्णु इत्ये सति प्रकृतियतिरेकेण विकाराभावा मिध्यति। गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्च नौ प्रतिशेयं हीये
 त। तथा च प्रतिशेयार्थं भूपसंहरति। पुरुष एवेदं विष्णु कर्म तपो ब्रह्म परम तमिति ब्रह्मेवेदं विष्णु इदं बरिष्ठमिति वा त
 थामानो वीरैर्दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनैदं सर्वं विदितमित्येवं जातीयका सुष्ठु तिष्ठु एषैव प्रतिशायो जयितव्या कथं
 पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्च वणं नैतत्कमूलप्रकृतिविषयश्च प्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः पर इति मूलप्रक
 तेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणादयौ तत्र प्रकृतिविषयत्वेन च विकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणां सद्भाववधारणा
 मिति दृष्टव्यं व्याकृतविषयाणामपि नूयसीनामवच्छानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः विषयधिकरणे हि गो ३६
 ण्यसंभवादिति पूर्वपक्षस्तत्रत्या गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातं प्रतिज्ञाहान्यावत्तसिद्धांतोपहितः इह उचि
 त्वांतस्तत्रत्या गौण्या जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं। तदनु रोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्या
 तैः प्रतिज्ञाहानिरूपेक्षिता स्यात् ॥ तत्राकृष्टकेश्या ॥ इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानां मपि मुख्यैव जन्मश्रुतिर्यज्जाय
 त इत्येकं जन्मवा विषयं प्राणेषु प्राकृष्टतंसुत्तरेषु आकाशादिषु च नुवर्तते एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्राकाशादिषु नमु
 ख्यं जन्म इति प्रतिष्ठापितं सामान्या प्राणेषुपि मुख्यमेव जन्म भविष्यतीति न स्पेकस्मिन्प्रकरणे एकस्मिन् श्रवाक्ये
 एकः शब्दः सरुडु चरितो बहुभिः संबध्यमानः कविन्मुख्यः कविगौण इत्यभ्यवसा उंशक्ये वै रूप्यप्रसंगात्। तथा स

प्राणमस्तु तत्र प्राणाश्च द्वाभित्यत्रापि प्राणोऽष्टतुः स्रजतिपरेष्वपि उत्पत्तिमस्तु अत्रादिष्वनुष्यते यत्रापि यश्चाष्टुत्पत्ति
 वचनाः शब्दः पूर्वः संबध्यते तत्राप्येष एव न्यायो यथा सर्वाणि तत्तानि व्यक्तं तत्तत्तु यमं तेषां तोच्यं चरति शब्दः पूर्वः
 पि प्राणादिभिः संबध्यते ॥ तत्सर्वकत्वादि च ॥ यद्यपि तत्र ज्ञोऽस्तु तत्तत्तु यमिने प्रकरणे प्राणा नामुत्पत्तिर्न पश्यते तेजो
 नानामेव च त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्च वणा तथापि ब्रह्म प्रकृतिकते ज्ञो वन्न सर्वकत्वादिना द्वा प्रमाणमनसा तन्नामान्या
 त्र सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्म ब्रह्म सिद्धं भवति तथास्तु स्मिन्नेव प्रकरणे तेजो वन्न सर्वकत्वे वाक् प्राणमनसा मान्नायते
 नमयं हि सोम्य मनः आपो मयः प्राणः तेजो मयी वागिति तत्र यदि तावन्मुख्यमेवामन्नादिमयत्वं नो वर्तते एव ब्रह्म प्र
 वत्वं अथ भाक्तं तथापि ब्रह्म कर्तृ कार्या नाम रूपव्या क्रियायां अवगायेनामृतं तत्तत्तु भवति इति योपक्रमो न ददात्म्यमिदं सर्वमि
 ति योपसंहाराद्युत्तरं प्रसिद्धे ब्रह्म कार्यत्वं प्रपञ्चनार्थमेव मन आदीनामन्नादिमयत्वं वन्नमिति गम्यते तस्मादपि
 प्राणानां ब्रह्मविकारत्वमिदं ॥ सप्तमं तत्रैवोक्तं तत्त्वाच्च ॥ उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतं संख्यावि
 षय इदानीं परिहृतं यत्तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टादवश्यं तिस्रं प्रकृती तत्र प्राणा इति संप्रचारयति श्रुतिविप्रतिषेधेन
 च विषयः क्वयि सप्तप्राणाः संकीर्णं ते सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति क्व विदुः प्राणाग्रहत्वेन गुणेन संकीर्णं तेऽष्टौ
 ग्रहाणां वाक् तिस्रस्तिस्रस्त्रिंशदिति क्वयि नवसप्तवे श्रीर्ष्याः प्राणाद्वावर्वावा विनिष्कयि द्वा नववैपुरुषे प्राणानां तिस्रं शमी
 तिक्वयि देकादशदशो मे पुरुषे प्राणा आनैकादश इति क्व विद्वा दश सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यत्र क्व विप्रो यो

७१
 तिते ४

दशवस्तुश्च दृष्टव्यं तेषां एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेषु तेषां प्रविष्टतयः किं तावत्प्राणसंज्ञायाः प्राणा इति कुतः यत्ते स्तावन्तो गम्यन्ते । सप्त
 प्राणाः प्रवृत्तिस्तस्मादित्येवं विधा सुश्रुतिपुत्रो विप्रोषिताश्चैते सप्त वै शीर्षाः प्राणा इत्यत्रानुगुहायाभिहितसप्तसंज्ञे
 ति वीक्षाः सप्तसंज्ञायाः सप्तसंज्ञायाः निरिक्ताः प्राणा नृगमयति । नैष दोषः । पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीक्षा प्रतिपुरुषसप्तसंज्ञायाः
 इति न तत्त्वज्ञेदाभिप्रायाः सप्तसंज्ञायाः प्राणा इति । नन्वसत्त्वादि कादिसंख्या प्राणेषु दाहता कथं सप्तैव स्युः सत्यमुदाहृतं तावि
 रोधात्तन्मत्तमा संख्या । अथ वसातव्या तज्ज्ञो ककल्पना नुरोधा सप्तसंख्या ध्यावसानं वृत्तिज्ञेदापे सप्तसंख्या तरश्च न गमि
 तिमन्यते ॥ अत्रोच्यते ॥ हस्तादयस्तस्मिन्नेव ॥ ॥ हस्तादयस्तस्मिन्नेव ॥ ॥ हस्तादयस्तस्मिन्नेव ॥ ॥ हस्तादयस्तस्मिन्नेव ॥ ॥
 मणातिगः हेतुगृहीतो हस्ताभ्यां किमकरोत्येवमाद्या सुश्रुतिपुत्रो विप्रोषिताः प्राणाः श्रुयन्ते हस्तौ वै यहाः सक
 यितुं हीनाधिकसंख्या विप्रतिपत्तौ एविका संख्या संग्राह्या भवति । तस्यां हितरां तर्धवति न उहीनाया मधिका इत्यने
 वं संतव्यं । स्तो ककल्पना नुरोधा सप्तैव प्राणा स्फुरिति उत्तरसंख्या नुरोधात्वेकादशैते प्राणाः स्फुः तथा चोदाहृतं श्रुतिः
 दशो मे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादश इति । आत्मैकादशैव प्राणाः तत्करणं परिच्छिन्नं ते करणाधिका राद । नन्वेकादशात्वाद
 धिके द्वादशत्वत्रयोदशत्वे उदाहृते सत्यं नत्वेकादशोभ्यः कार्यजा तेभ्यो धिकं कार्यं दर्शयति । अधिकं करणं कल्प्यते । शब्द
 स्पर्शरूपरसगंधविषयाः पंचबुद्धिर्ज्ञेदाः तदर्थानि पंचबुद्धीन्द्रियाणि वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाः पंचकर्म

त्र ५

मुदाहृते २

मस्ति २

ति २

सेवाः तदर्थो निपुणं वक्तुं दियणि। सर्वार्थ विषयं त्रैकाल्यवर्ति मनःकमने कर्तव्यं तदेव संति भेदात् कविदक्षिणव
द्यपि द्रष्टुं मनोबुद्धिरहंकारश्चिन्तितमिदं तथा नृत्तिः कामाद्यानां विधाहती रनुक्रम्या हैतु सर्वमन एवेति। अपि वक्तुं
सैव शीर्षाणां प्राणां अतिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अतिमताः स्युः। स्थानभेदात् स्तेव चत्वारः संतस्सप्तगण्यं
ते द्वयोः त्रैव चतुर्षी द्वेनासिके एका वागिति। न च तावन्मात्रं सैव संति भेदात् सादृशे प्राणा इति शक्यं वक्तुं। हस्तादिदृशी
नामस्यैतद्विज्ञातौ यत्नात्। तथा च नवैव पुरुषे प्राणा नाभिदेशमीत्यत्रापि देहछिद्राभिप्रायेणैव दशप्राणा उच्यन्ते न
प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण नाभिदेशमीति वृत्तनात्। नाहि नाभिर्नामकश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति मुख्यस्य तु प्राणस्यैव न
भिरप्येकं विशेषाय तन्मिथ्यतो नाभिदेशमीत्युच्यते। कश्चिदुपासनार्थं कतिविधं प्राणमन्यं ते कश्चित्प्रदेशनाथं
देवो विविधं प्राणायामाग्नाते सति क्वकिंपरमात्मानमिति विवेक्तव्यं। कामजातवशात्तेकादृश्यान्मानं प्राणविषयेषु
माणमिति स्मृतं। इयमपूरा स च ह्ययो लं ता सप्तैव प्राणाः। स्युर्यतः सप्तानामेव गतिः स्युर्यतः सप्तानामेव गतिः स्युर्यतः सप्तानामेव गतिः
मतिप्राणमन्त्रां मेतं सर्वप्राणा अन्तःकामंतीत्यत्र। ननु सर्वशरीरोऽप्युच्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिशो यत इति।
विशेषितत्वादित्याह सप्तैव प्राणा अक्षुरादयस्त्वरूपयं ता विशेषिता इह प्रकृताः सत्यं जैष वा क्षुपः पुरुषः पराङ्
पर्यावर्तते। आरूपशो न वतीत्येकी भवति नमस्यतीत्याहु रित्येवमादिना अनुक्रमणे न प्रकृतगामी न सर्वशरीरो भे

ति २

जवति ६

७२

वति। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमंत्रिताः प्रकृताः ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्दे नोच्यन्ते। नान्ये एव मिहापिये प्रकृताः स
प्तप्राणास्त एव सर्वशब्दे नोच्यन्ते नान्य इति। न च त्रविज्ञानमष्टममनुक्रांतं कथं सप्तानामेवाधुक्रमणे नैष दोषः मनोविज्ञानं यो
तीयेते हस्तौ वै ग्रह इत्यादि स्मृतिषु ग्रहत्वबन्धनभावः। गृह्यते बध्यते सौत्रज्ञौ नैनग्रहसंश्लेखेन बंधनेनेति सर्वत्र सौ
नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरांतरेष्वपि कल्पत्वात् बंधनस्य तस्माच्छरीरांतरसंवादीदंग्रहसंज्ञकबन्धनमित्यथा
इत्थं न च तितथा स्मृतिः प्रयुक्ते न लिङ्गेन प्राणाद्येन सयुज्यते। तेन बद्धस्य वैबन्धो मोक्षो भुक्तस्य तेन वेति प्राक्रमोक्षोक्त
संश्लेखेनानेन बंधनेनावियोगदर्शयति। आथर्वणे च विषये रूद्र्यानुक्रमणे बहुष्वद्व्यवैत्यत्र तुल्यवदस्तादीनां
द्रियाणि सविष्यानि अनुक्रमानि हस्तौ वा दातव्यं रोपस्थश्चानेदयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गंतव्यं वेति
तथा दशमे पुरुषप्राणा आत्मैकादशस्ते यदस्माच्छरीरात्मस्योऽङ्कामंत्यथ रोदयन्तीत्येकादशानां प्राणानाधुक्रांतं दर्श
यति। सर्वशब्दोपि प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषा प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवाव्यवस्थापयितुं शक्य
ते। प्रकरणाद्युक्तस्य बलीयस्यात्सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेवावनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं याव्यं
सर्वशब्दस्य सामर्थ्यात् सर्वभोजनां संज्ञकत्वात् तत्र निमंत्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता इह तु न किंचित्सर्वशब्द
र्थसंकोचकारणमस्ति। तस्मात्सर्वशब्देनात्र शेषा प्राणानां परिग्रहः प्रदर्शनार्थं च सप्तानामनुक्रमण इत्यनवयव

तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धं ॥ अथ यथा ॥ अधुना प्राणा नामेव स्वप्तावांतरमभ्युदितौ तज्जगवश्चैते
 प्रकृताः प्राणाः प्रलिपतव्याः अणुबन्धेषां सौम्यपरिच्छेदो न परमाणुत्वेत्यतस्तस्मै ह व्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसंगात् तस्मा
 एते प्राणाः स्थूलाश्च सूक्ष्मरूपकाश्च शरीरांतरा निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवो पलभ्येरनुम्रियमानस्य पार्श्वस्थैः परिच्छिन्ना
 येते प्राणाः सर्वगताश्चेत्युक्तं ॥ उक्तं तैग-यागतिश्रुतिकोपः स्यात् तत्तु गन्तव्यं बज्रवस्य न सिद्धं ॥ सर्वगतानामपि
 ह तिलान्तराः शरीरदेशेभ्यो दिति वेत्तु न वृत्तिमात्रस्य करणचोपपत्तेः यदेवाहुः पलक्षि साधनं वृत्तिरन्यदा तस्यैव नः
 करणत्वेन संज्ञाभावे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका तस्मात् तस्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यथ व स्या
 मः ॥ अथ यथा ॥ मुख्यश्च प्राण इतराण्यवत् ब्रह्मविकार इति प्रतिष्ठाति न शो विशेषणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविका
 रत्वं व्याख्यातमेतस्माज्जायते प्राणो मनसर्वेन्द्रियाणि चेतिसंवेदीयमनो व्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्च वणात्स
 प्राणमस्तज्जतेयादिश्रवणेभ्यश्चिन्मथः पुनरतिदेशादधिकाशं कापाकरणार्थेनामहासायैर्ह्यवस्य प्राणानेस्ते न ज
 ञ्मन्ते वर्णा भवन्ति न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि नराद्या अद्भुतासीत्युक्तेः आनीदवातं स्वधया वदेकं तस्माद्वा न्यं न प
 रः किं न नासीति ॥ आनीदिति प्राणकर्मापादानात्माद्युत्पत्तेः संतमिव प्राणं सूचयति तस्मादजः प्राण इति जायते क
 र्मधिन्यतिस्तामतिदेशेनापनुदतिव्यानी श्रुदपि न प्राणुत्पत्तेः प्राणस्य द्वावस्त्वयति तज्जगवश्चैते तमिति विशेषणाद्
 प्राणोत्पत्तिनाः शुभ्रशक्तिवमूलं प्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषविरहस्य दर्शितत्वात् तस्मात्कारणसद्भावप्रतिपाद

न्य
 ७३

नार्थ एवायमानीच्छः श्रेष्ठ इति यमुख्यं प्राणमसि दधाति प्राणो वाव्येष्टश्च श्रेष्ठ इति निर्देशात् प्राणः
 मुक्तनिषेककालमारभ्य तस्य वृत्तिः ताभ्यां न वेतस्य तथा वृत्तिः ताभ्यां न वेतस्य तथा वृत्तिः ताभ्यां न वेतस्य
 नां तु कर्णशस्त्रव्यस्तान विभागनिष्पत्तौ दत्ति ताभ्यां न वेतस्य प्राणो युगाधिक्यान्तवैशद्या मस्त्वद ते जीवि
 तुमिति क्रतेः ॥ न वा युक्तियेष्टथगुपदेशात् ॥ सपुनर्मुख्यः प्राणः किं स्वरूप इति दानीं निज्ञास्यते तत्र प्राणं तावत्
 क्रतेर्वायुः प्राण इति एवं हि श्रूयते यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणो पानो व्यान उदानः समान इति अथ
 वातं चांतरीयाग्निप्राया समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राणमेव हितं चांतरीया आचक्षते सामान्या करणवृत्तिः प्राण
 चावायवः पंचेति ॥ अत्रोच्यते न वायुः प्राणो नापि करणव्यापारः कृतः एथगुपदेशात् वायो क्ता वत्प्राणस्य एथगु
 पदेशो भवति प्राण एव अक्षुण्णश्चतुर्थः पादः स वायुनाप्यतिषा भवितव्यं पतिवैति नाह वायुरेव सन्वायोः एथगुप
 दिश्ये ततथा करणवृत्तेरपि एथगुपदेशो भवति वागादी निकरणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र एथगुप्राणस्यानुक्रमणाह
 तिवृत्तिमतो आग्ने दान्ति करणव्यापार एव स नू करणेभ्यः एथगुपदिश्ये तत ये तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे
 याणि यस्वं वायुरित्येवा मादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य एथगुपदेशादनुसन्नेभ्यः न त्वसमस्तानां करणा
 नामेकावृत्तिः संभवति प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वा समुदायस्य वाकारकत्वात् ॥ ननु पञ्जरवाल न न्यायेनैतद्वि

अतियथै कपंजरवर्तिन एकादशपाक्षेणः प्रत्येकं प्रतिनियत व्यापाराः सन्तस्संभ्रये कपंजरं चालयन्ति एकमेक शरीरव
र्तिन एकादशपाणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः संभ्रये कोद्रात्ताभ्यां धर्मि प्रति लभ्यंते इति नेत्यथ तो युक्तं तत्र प्रत्येक
वर्तिनिः प्रवांतरव्यापारेः पंजरयात्र नांशु रूपेण बोधेताः पाक्षेण संभ्रये कपंजरं चालयेयुरिति तत्तथा दृष्टत्वात् इह नुप्रव
णा धर्वांतरव्यापारे पताः प्राणान संभ्रये प्राण्युरिति युक्तं । प्रमाणाभावात्स्युं तविजातीयत्वात् प्रवणादिभ्यः प्राणान
स्या तथा अथै प्राणस्य प्रवृत्त्याद्यद्वापरां गुणभावोपगमश्च तं प्रतिवागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणवर्गकल्पने तस्मा
दन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः कथं तद्दिश्यं कृतिः यः प्राणः स वायुरिति उच्यते । वायुरेवायमव्याममापन्नः पंचव्यूहो वि
शेषा मनोवतिष्ठमानः प्राणो नाम उच्यते । न तत्वांतरं नापि वायुमात्रं अतश्चोभे अपि भेदादे दशकृती न विरुध्यते । ७४
स्यादेतत् । प्राणो पितृहि जीववृक्षि मंशरीरे च तत्रः प्राप्नोति श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रतिवागादीनां तथा ह्यने
का विधा विभूतिः प्राणस्य आवृत्ते सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको जागर्ति प्राण एको मृत्युनाऽनामः प्राणः संवर्तो वादी न सं
वृत्ते प्राण इति रात्र प्राणाश्च रक्षते माते व पुत्राभितितस्मात् प्राणस्य पि जीववृक्ष्या तं व्यप्रसंगः तं परिहरतिः गा २ ॥
वस्तुरादिवस्तु तत्सहसिष्टादिभ्यः ॥ नुशब्दः प्राणस्य जीववृक्ष्या तं व्यपान तं यतियथा वस्तुरादी निराज्ञ प्रकृता वज्जी
वस्य कर्तृ च भोक्तृ च प्रति करणा निन स्वतंत्राणि तथा मुखोपि प्राणो राजमं चिवज्जीवस्य सर्वाथत्वेनोपकरणत्

प्राणस्य

व्या

तोनस्वतंत्रः उत्तमः सहस्रशिरादिभ्यः तैश्चक्षुर्वादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु समानधर्मीणां सहसा सन्तु
 स्तं हृदयं तदादिव दशदिशश्च न संवृतत्वा येतन्वादीन् प्राणस्य स्वातंत्र्यं निराकरणहेतुं दर्शयति। स्यादेतत्। यदि चक्षुरा
 दिव जीवैः प्रति कर्तव्यं प्राणभावो भूय पगम्यते विषयांतरं रूपं दिव्यसंज्ञेत। रूपा जीवनादिभिर्हृदयमिति र्थास्वत्वं
 चक्षुरादीनां जीवप्रतिभरणभावो भवति। अपि वै कादशैव कार्यजातानि रूपा लोवनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकाद
 शप्राणाः संगृहीताः। न उद्वादादशमपरं कार्यजातमधिगम्यते यदर्थमप्यद्वादशप्राणः अतिशयने शक्तिः अत उत्तरं पठति। अ
 न्नं प्राणं च न दोषस्तथा हि दर्शयति॥ न तावद्विषयांतरं असंगो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य न हि चक्षुरादिव प्राणस्य विष
 यपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते न वा स्यात्। वातकार्यान्वा एव कस्मात् तत्था हि शक्तिः प्राणांतरेषु संभाव्यमानं मु
 ख्यस्य प्राणस्य वै शेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु अथ ह प्राणा अहिंसेयाः सिसृक्षुः इत्येकपक्षस्य यस्मिन्नुक्तं विवस्मा
 इदं शरीरं पापि हतरं भिवदस्यते सवः श्रेष्ठ इति सोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्यक्रमणे तद्वृत्तिमात्रं हीनं यथा पूर्वजीवनं न
 र्जयत्वा प्राणो धिक्कमिषायां वागादिशेषिष्योपनिशरीरपातप्रसंगं दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरं द्रियस्थि
 तिं दर्शयति तान् चरिणः प्राण उवाच मामोह मापयथ अहमेवै तत्वं वेधात्मानं विभज्येत द्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति
 वैतमेवाधं श्रुतिराह प्राणेन रक्षन् नवरं कुलायमिति सुपुत्रेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीरं रक्षां दर्शयति यस्मा
 त्कस्माद्वांगप्राण उक्ता मतिरदेव तमुच्यति। तेन यदप्राणित्येवं तितेनेतरां प्राणां अवतीति च प्राणनिमित्ता

विवस्मा
ना

यं ३

शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति कस्मिन् च हंतुं क्रोते उक्तां तो स विषयाधिकस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठायाः पीतिसंज्ञाणमसृज
तेति च प्राणनिमित्तेऽपीकस्योक्रांतिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य वैशेषि
कं कार्यं यत्कारणं पंचवृत्तिरव्यापदिश्यतेऽक्रतिषु प्राणोपायानोऽन्यतः समान इति वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः प्राणः
प्राणवृत्तिः उक्तासादिकमीअपोनोऽवावृत्तिर्निष्वासादिकुमाव्यानस्तयोऽंधिवीर्यवत्कर्महेतुरुदानकृद्येवतिरुक्रां
त्यादिहेतुः समानः समं सर्वेषु अंगेषु यो न्तरसान्नयतीत्येवं पंचवृत्तिः प्राणो मनोवत्तथा मनसः पंचवृत्तयः एव प्रा
णस्याप्युच्यते ॥ आत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषया मनसः पंचवृत्तयः प्रसिद्धाः ॥ ननु कामः संकल्प इत्याद्याः परिपठिताः
परिगृह्येरन्तर्पंचसंख्यातिरेकात् नन्वत्रापि आत्रादिनिरपेक्षाभूतभविष्यदादिविषया परामनसो वृत्तिरस्ती
ति समानः पंचसंख्यातिरेकः ॥ एवमिह परमतमप्रतिषेद्धमनुमतं न वतीति न्यार्थदिह योगशास्त्रप्रसिद्धामनसः पंच
वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्पभिद्रास्मृतयो नाम वदु वृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्ट
व्यं जीवोपकरणत्वं मपि प्राणस्य पंचवृत्तित्वान्न मनोवदितियोऽयितव्यं ॥ ॥ अणुश्च ॥ ॥ अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्र
त्येतथ इतरप्राणवदनुत्वं वेहापिसौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुत्वं ॥ न्यत्वं पंचवृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात्
स्मः प्राण उक्तांतो पाग्वस्थितेनानुपलभ्यमानवात्परिच्छिन्नश्चाक्रांतिगत्यागतिः क्रतिभ्यः ॥ ननु विधुत्वं मपि प्राण
स्य समाम्नायते समः क्षुपिणा समो मशके न समो नागे न सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समो ने न सर्वेणैव मादिषु प्र

७५

हे शेषु तदुच्यते आधिदेविके न समष्टिव्यष्टिरूपेण हेरप्यगर्भेण प्राणात्मनैव तद्विभुत्वमाप्नायते नार्थ्यभिके न अपि वसतः
 लुपिणोत्यादिना सम्यक्वचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तनं प्राणस्य परिच्छेदस्य प्रदर्श्यते तस्माददोषः ॥ ॥ योतिराद्यधिष्ठानं तदुक्तं दामन
 नात् ॥ ॥ ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्यं प्रभवन्ति आहोस्त्वित् देवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विवा
 र्यते तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तन्तीति अपि देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तात्
 पृगम्यानां याता सामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां शोक्तं प्रसंगात् शारीर्येणोक्तं प्रलीयेत अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवर्त्तित्वे
 वं प्राप्तेऽदमुच्यते योतिराद्यधिष्ठानं त्विति । नु शब्देन पक्षो व्यावर्त्यते योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधि
 ष्ठितं वागादिकरणभातं स्वकार्येषु प्रवर्त्तत इति प्रतिजानीते । हेतुं वा चेत दामनं नादिते तथापि मननिजग्निर्वाभूत्वा
 मुखं प्राविशदित्यादि अग्नेऽश्रयं वाग्वावो मुखं प्रवेष्टव्यं देवतात्मनाधिष्ठातृत्वं मंगिरूपोच्यते न हि देवतासंबंधे प्रत्या
 ख्यापाने वादिमुखे वा कश्चिद्विशेषसंबंधो दृश्यते तथा वायुः प्राणो भूतानां सिके प्राविशदित्येवमाद्यपि नापि तथैत
 धान्यत्रापि वागे वं प्रलणश्चतुर्थः पादसोऽग्निना योतिषा तातिवतपतिवैत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादि योतिषु वचनेन
 तमेवार्थं उच्यते निसर्वैवार्थमेव प्रथमामत्यवरुन्नायदाष्टकमत्यमुच्यते सोऽग्निश्च यदिति वैचमादिना वागादीनामग्न्यादिना
 वापत्तिवचनेनैवमेवार्थं योतयति सर्वत्रास्था माधिदेवविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयेव प्रत्यासत्या भवति
 स्मृतत्वादिवागव्यासमिति प्रादुर्भावात् स्वत्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं तु वेदिसु तत्राधिदेवतानि सादिना वागादीनाम

४४

न्यादिदेवताभिषिष्टतत्वं संप्रपंचं दर्शयति। यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगाच्च महिम्नैव प्राणाः प्रवर्तयन्ति तदुक्तं शक्त्या नामपि प्रा-
 कटादीनामनुष्ठुहाद्यभिषिक्तानां प्रवर्तितत्वं दर्शयति। यथोपपत्तौ वागमादेवताधिष्ठितत्वं न विस्मयते। यदुक्तं देवतानाम-
 बाधिष्ठातृणां भोक्तृत्वप्रसंगेन शारीर्यस्येति॥ तत्परिहृत्यते॥ ७५॥ प्राणवृत्ताश्चात्म॥ सती अपि प्राणानामभिषिञ्चतीति पुनरेव तासु
 प्राणवृत्ताकार्यकरणसंवातस्यामिना शारीर्येणैव प्राणानां संबंधः शरीरवर्गमप्यनेन तथा हि शक्तिरथ यत्रैतदाकारमनुवि-
 ष्णुते तदुक्तं स्यात्। पुरुषोदशेनायवदुःखयोर्वेदे जिह्वाणीति स आत्मा गंधाय द्वाणमित्येवं भातीति शारीर्येणैव प्राणा-
 नां संबंधं आवयति। अत्रैव नैकत्वात् शक्तिकरणमधिष्ठातृणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्ति। अत्रैव नैकत्वेनैव कल्पते एकोऽस्मिन् शरीरे
 शारीर्येणैव शक्तिसंधानादिसंभवादवगम्यते॥ तस्यैव नित्यत्वात्॥ तस्यैव शारीर्यस्यास्मिन् शरीरे नोक्तत्वं नित्य-
 त्वं पुण्यपापपलेपसंभवात् सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानां ताहि परस्मिन् नैव यदेव निष्ठमानानां हीने स्मि-
 न् शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलक्ष्यं महति। शक्तिश्च भवति। पुण्यमेवानुगच्छति न ह वै देवान्यापंगच्छतीति। शारीर्येणैव नित्य-
 प्राणानां संबंधः उक्तोऽपि पुनरुक्तं दर्शयति। तमुक्तं मंतं प्राणो नूक्तं मतिप्राणमनूक्तं मंतं सर्वे प्राणा अनूक्तं मं-
 तीत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्मात् सती अपि करणानां नित्यं त्रीषु देवतासु न शारीर्यं भोक्तृत्वं अपंगच्छतीति करणपक्ष-
 स्यैव हि देवतानां भोक्तृत्वं पक्षस्येति॥ तदंदि याणि तद्यप्येव देवा इत्युच्यते॥ ७६॥ मुख्यं चैक इतरे वैकादश प्रा-
 णा अनुक्तास्तत्रेदमपरं संदिश्यते किं मुख्यं स्यैव प्राणस्य वृत्तिश्चेद इतरे प्राणा आहोस्वित्त्वांतराणीति किं

का ५

प्रथमः

७६

तावसासंमुख्यस्येवेतरेवत्तिभेदा इति कृतं श्रुतेः तथा हि श्रुतिमुख्यमितरांश्च प्राणां संनिधाय मुख्यत्वात्पतामितरेषां व्या-
प्यतिहंतास्यैव सर्वरूपमसामेति त एतस्यैव सर्वरूपमसंनिधित्वा प्रणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाच्च वसाप इतरथा ह्यन्याप्य
मनेकार्थत्वं प्राणाशब्दस्य असंन्येत एकत्वा मुख्यत्वमितरभवात्तासन्निकत्वमापद्येत तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणा-
द्याः पंचदशतयः एवं वागाद्या अप्येकादशेति एवं प्राप्तिश्च नः ॥ तत्वांतराण्येव प्राणात्वागादीनि कृतं व्यपदेशाभेदात् को वा
व्यपदेशाभेदात् तेषां प्रकृताः प्राणाः येषु वर्जयित्वाः वशिष्ठा एकादशेति द्रियाणीत्युच्यते कृतावेवं व्यपदेशाभेदात् नानात्वात्
स्मात्तापते प्राणो मनः सर्वे द्रियाणि वेति सर्वं आतीयकेषु प्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् सर्वे द्रियाणि ननु
मनसोप्येवं सति वर्जनीमिदं द्रियत्वे प्राणवश्या मनः सर्वे द्रियाणि वेति व्यपदेशाभेदात् नानात्वात् तस्मात्तत्वेकादशे-
द्रियाणीति मनोपि द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्स्यत्यने प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं नष्टं नानात्वात् तस्मात्तत्वात् तत्वांतरा-
तत्त्वाभेदात् उपपद्यते तत्वेकत्वेन स एवैकः सन्न प्राण इन्द्रिय व्यपदेशो लभते न लभते वेति विप्रतिषिद्धं तस्मात्तत्वांतरा-
ता मुख्यत्वादितरे। कृतं च तत्वांतराभूताः ॥ ॥ न दृश्यते ॥ ॥ तदेन व वागादिभ्यः सर्वे प्राणाः श्रवणे ह वाचमनसुरित्यप-
क्रम्य वागादिनां मुख्यधस्तानुपन्यस्योपसंख्यवागादिप्रकरणं। अथ ह ममासंनं प्राणमसुरित्यसुरविश्वेति नो-
मुख्यस्य प्राणस्य पृथग्युपक्रमणात् तथामनोवाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुतेत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहृत्याः
तस्मादपि तत्वांतराभूता मुख्यत्वादितरे ॥ कृतं च तत्वाभूताः ॥ ॥ वैलक्षण्याच्च ॥ वैलक्षण्यं व भवति मुख्यस्येतर-

बां वसुंते पु बागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एवैको मृ स्रुना नासः आत्मा इतरे तस्यैव वसिष्ठ स्रुतांति स्यां देहधारणया
तन्नेह बुद्धिर्ने दियाणां विषया लो वन हे बुद्धिर्ने दियाणां न प्राणस्यैव वंजातीयको भूया नृलक्षण भेदः प्राणो दियाणां त
स्मादप्येषां तस्यैव तस्यैव सविहिः । यदुक्तं तस्यैव सर्वरूपमभवन्निति श्रुतेः प्राण एवे दियाणीति तदुक्तं तत्रापि
वाप्यलो वनाद्देहप्रतीतेः । तथा हि वदित्वा म्येवाहमिति वा दध इति वागादीनी दियाण्यनुक्रम्यतामिह स्रुतः श्रमो भूतो प
येने तस्मात्प्राणस्यैव वागिति वशमरूपेण मृ स्रुना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाया धे ममेव नाशो यो यमध्यमः प्राण इति ए
थं प्राणां मृ स्रुना न भिन्नतमनु क्रामति अयं वै नः श्रेष्ठ इति वश्रेष्ठतामस्यावधारयति तस्मात्तद्विशेषेन वागादिषु
परिचयं दत्तां नृस्य प्राणायत्तत्वं तदप्युच्यते वागादीनामिति मंतव्यं । न तादात्म्यमत एव प्राणशब्दस्य दियाण्युक्ताक्षणि
कस्य सिद्धिः तथा वक्रतिः तस्यैव सर्वरूपमभवन्निति तस्मादेतदेतन्नाख्यायते प्राणा इतीति मुख्य प्राणविषयस्यै
व प्राणशब्दस्य दियाण्युक्ताक्षणि कीदृशं दर्शयति तस्मात्तत्त्वांतराणि प्राणादी दियाणीति ॥ संशयान्ति कृत्स्नरूपि
यं कुर्वत उपदेशात् ॥ सत्यक्रियायां ते जो वनानां स्रुतिं विधायोपदिश्यते सेयं देवते सतहं ताहमिमास्ति स्रुत देव
ता अनेन जीवेनात्मना नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां चित्तं चित्तं तमेकैकां करवाणीति तत्र संशयः किं
जीवकर्तृकमिदं नामरूप व्याकरणं आहोस्ति तत्पर मे चर कर्तृकमिति ॥ तत्र प्राप्तं ता वजीवकर्तृकमेवेदं नामरू
प व्याकरणमिति कुतः । अनेन जीवेनात्मनेति विशेषणादायथा लोके वारेणाहं परस्य सेन्यमनु प्रविश्य संकल

७७

मात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति। परमेश्वर एव नाम
रूपव्याकर्तृत्वं नित्यं सर्वोपनिषत्सिद्धांतः। आकाशे तवेनामरूपयोर्निर्वहिते त्वेवमादिक्रियः। तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिक
कुर्वतः कर्मनामरूपव्याकरणं त्रिककरणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते। अत्रैकं नामरूपव्याकरणस्य
तेजोबन्धनोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात्। तच्च त्रिककरणमग्न्यादित्यव्यं विद्वत्सु कृतिर्दर्शयति। यदग्नेरोहितं रूपं तेज
सस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपो यल्लक्ष्मं तदन्नस्य स्यादिति नाम त्रिकरित्वात् तद्रूपं व्याक्रियते सति त्वरूपव्याकरणे विषयप्रति
लभादग्निरिति तदं नाम व्याक्रियते एवमेवादित्यव्यं विद्वत्सु पिदृष्टव्यं। अनेन वाग्न्याद्युदाहरणेन भौमां उक्तं तेज
सेषु त्रिकपिदृष्टव्यं विशेषेण त्रिककरणमुक्तं भवति उपक्रमोपसंहारयोः साधारण्येन। तथा च विशेषणोपक्रम
इमास्तिस्त्रोदेवतास्त्रिवृद्वदेकैका भवतीति अविशेषेणैव बोधोपसंहारः यदुरोहितमिवाभ्रदितितेजस्ते सैदृप
मित्येवमादि। यत्तद्विज्ञातमिवाभ्रदित्येतासामेव देवतानां समास इत्येवमेतः॥ ७॥ तासां तिसृणां देवतानां बहि
स्त्रिवृत्तानां सतीनामध्यात्मपरं त्रिककरणमुक्तमिमास्तिस्त्रोदेवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृद्वदेकैका भवतीति।
तदिदानीमात्रायेयथाकृत्येवोपदृश्यति आशंकितं कं विदोषं परिरुद्धि नृ॥ ॥ मांसादिभ्यो यथाशब्दमितर
योऽयं॥ अत्रमेस्त्रिवृत्ततायाः पुरुषेणोपपन्नोपनानाया मांसादिका यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथा हि कृतिः अन्तर्मशि

त्वा ७

७८

ॐ
७७

ॐ
७७

ॐ
७७

७७ शंकर
भाष्यदीतीया व्यायष्टप्रतिः।
रभ्यसमापि

X
X

ॐ
७७